

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

B E L L E T E N

1 9 7 3 - 1 9 7 4

ESKİ TÜRKÇE İLE HALAÇÇA ARASINDA ŞAŞIRTICI BİR KOŞUTLUK

GERHARD DOERFER

Çeviren: SEMİH TEZCAN

1. Khalaj Materials s. 165'te (Bloomington, The Hague 1971) Halaçça'nın h-'yı korumuş olması dolayısıyla, belli bir ölçüde, "h-'yı pek erken yitirmiş (ya da, hiç değilse bu sesi yazıda göstermemiş olan)" 8. yüzyıl Orhun yazıtları Eski Türkçesinden daha da eskicil bir dil olduğuna değinmiştim.

Gerçekten de modern bir dilin, aynı dil ailesinden olan çok daha eski bir dile göre kimi noktalarda daha eskicil olması alışılmadık bir düşünce değildir: Litvanca (Sorabca* da öyledir) ikilik şeklini (Dual) korumuştur ve bu açıdan ikilik şeklini erken çağda yitirmiş olan Latinceye göre daha eskicildir.

Bununla birlikte bugün, Khalaj Materials'ta söylemiş olduğum bu husustan kuşku duymaktayım.

2. Ancak kuşku duyduğum husus Eski Türkçenin h-'yı tanımamış olmasıdır. Yoksa Halaççadaki h-'nın eskiciliğinden kuşku yoktur. Peki, Halaççanın h-'sının böylesine eskicil olduğunu gösteren nedir?

21. Halaççada *hiç bir yerde* açıkça ikincil (sekundär) olması gereken bir h- bulmamaktayız. Ferhad Zeynalov (Türk dillerinin tesnifi ve "Halac dili grubu" meselesi, Dil ve Edebiyat, Bakı 1972: 3, 43-44) ve A. M. Şerbak (Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, Leningrad 1970, 181-2) Halaççayı öntüreme bir h- bulunduran kimi Türk lehçeleri (özellikle Azerbaycan Türkçesi ve Gagauz lehçeleri) ile aynı sıradan saymak istemişlerdir. Gerçekten kimi Azerbaycan lehçelerinde (ancak yazı dilinde yoktur) ve Türkiye Türkçesinin kimi Balkan lehçelerinde öntüreme, yani ikincil bir h- vardır (aygır yerine haygir gibi böyle ikincil h-'lı şekiller ödünçleme olarak Bulgarca, Arna-

*Sorabca: bugün Doğu Almanya Cumhuriyeti'nde Oberlausitz ve Niederlausitz bölgelerinde yaşayan 100 000 nüfuslu bir Batı-Slav azınlığı olan Sorabların dili. (Çeviren).

vutça, Sırpça, Rumence gibi İndo-Cermen asıllı Balkan dillerinde de bulunmaktadır, bkz. Doerfer: Lautgesetz und Zufall, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 1973, bölüm 241). Bu tür h-'nın ikincil olduğu çoğu zaman aslında ∅- önsesli yabancı sözcüklerin önüne katılmasından dolayı hemen anlaşılır, örn. Gagauz lehçelerinde hateş 'ateş' = Ttü. ateş ← Fars. ātaş, her 'eğer' = Ttü. eğer ← Fars. agar vb., Azerb. lehçelerinde haftamobil 'otomobil' = Azerb. yazı dili avtomobil ← Rus. avtomobil', Azerb. lehçelerinde hingilis 'İngiliz' = Azerb. yazı dili ingilis ← İtalyan. inglese.

Sabit (ya da çözükle) ve soluklu eklenti (behauchter Einsatz) (∅- ile h- arasında) arasında bu tür tek tük kararsızlıklar (sporadische Schwankungen) kolayca açıklanabilir, böyle kararsızlıklar birçok dillerde bulunmaktadır, (örn. Arnavutça, Sırpça vb. dillerde gerçek İndo-Cermen sözcüklerde dahi bulunmaktadır; yine örn. Orta-Mongolcada önsesi daima ∅- olan bir grup sözcük ve önsesi daima h- olan bir grup sözcük yanında ∅- ~ h- değişken şekilleri (Variantformen) olan küçük bir grup sözcük bulunmaktadır, bkz. Lautgesetz und Zufall, yuk. göst. yer).

Halaççanın h-'sı için ise böyle birkaç dağınık yanıtı söz konusu değildir, aksine orada kesin bir *norm* olarak h- : ∅- karşıtlığını bulmaktayız (bkz. ayrıca 21. ve 26. bölümler). Halaççada h-'sı yabancı bir sözcüğün ∅-'na (ya da ∅-'ı yabancı bir sözcüğün h-'sına) karşılık olan tek bir sözcük dahi bulunmuş değildir, krş. Khalaj Materials 40-57, örneklerle gösterirsek Hal. a'lu 'erik', a'sma'n 'gök', astär 'astar' = Fars. ālū, āsmān, āstar. Tek bir istisna olan Fars. arra 'bıçkı' = Hal. ärrä (Halaç lehçelerinin çoğunda böyle) ~ harra (Talḥ-āb, Zizgān gibi kimi lehçelerde), yalnız görünüşte bir istisnadır. Bu sözcüğün öbür Türk dillerinin bazılarında da h-'lı şekilleri olduğunu bir yana bırakarak bile (Radloff II 1787 härrä; ayrıca Kıpçak Özbekçesinde de böyledir) İranca (!) lehçelerde de sözcüğü h- önsesiyle görmekteyiz, krş. V. A. Jukovskiy : Materialı dlya izučeniya persidskih nareçiy, Petrograd 1922, 102 'pila' (= bıçkı) Abduy xerék, Talahedeşk xarra. İşte Türkçedeki türlü h-'lı şekiller bu yolla açıklanmalıdır.

Balkan Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi lehçelerinin *tek tük* h-'lı şekillerine karşı Halaççanın h-'sı kesin bir *norm* olarak ortadadır. Bu iki kategori birbirine karıştırılmamalıdır.

22. Halaççada h- ve ∅- önsesleri dağılımda (Distribution) oldukça dengeli bir durum gösterirler, hemen hemen aynı sayıda dağılmışlardır. Örn. Khalaj Materials'ta (Sözlük 290 ve dev.) h- ile 30 tanık, ∅- ile 24 tanık buluyoruz,

(Ḥarrāb sözlüğünde ise her iki önses için 90 kadar tanık vardır). Bu durum da bir norm ile sporadik ses yönsemeleri (Lauttendenz) arasındaki ayrımı açık olarak göstermektedir.

23. Türetilmiş olan sözcüklerde daima kök ile aynı önsesi bulmaktayız. Sıradan bir Halaç için etimolojinin kolaylıkla bilinmesine olanak olmadığı durumlarda bile aynı önsesi buluyoruz. Örn. hūot 'ateş', aynı önsesle hūoçaq 'ocak' ve hūotun 'odun'. Yalnız rastlantı sonucu ve sporadik h- söz konusu olsaydı, kuşkusuz birçok tutarsızlıklarla karşılaşacaktık. (Clauson, Räsänen, Naldelyaev'in Eski Tü. ağır- 'ağrımak' ile ağır 'ağır'ı aynı kökten saymalarına bakarak) ağır 'ağır' : hāğru- 'ağrımak' durumunun kuraldışı olduğu düşünülebilirdi, o takdirde birinci hecede tuhaf bir a : ā karşıtlığı da ortaya çıkmış olacaktı. Gerçekte ise burada iki ayrı kök söz konusudur, krş. Türkm. ağır 'ağır', ağram 'ağırılık', fakat âğır- 'ağrımak', âğırı 'ağrı' (yani Hal. hāğru- < hāğru-).

24. h- ile ilgili olarak Türk dillerinde şu üç kategori vardır:

a) h- : ∅- ilişkisinin kesin bir denge ile görüldüğü ve yabancı sözcüklerle tek anlamlı bir uyumluluk gösteren Halaçça. Yani yabancı h- = Hal. h-, yabancı ∅- = Hal. ∅-. Demek oluyor ki Halaçça *daimi olarak birincil (primär)* h-'yı korumuş olan tek Türk dilidir.

b) Çoğu zaman ikincil h-'lı Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi lehçeleri (hatta Kumuk lehçeleri), (buradan yabancı ∅-'ı bu lehçelerde sık sık h-'nın karşıladığı da anlaşılıyor). Yani *ikincil h-'lı* lehçeler. (Ancak birincil h-'lı Anadolu lehçelerinin olup olmadığı araştırılması gereken bir konudur.)

c) Azerbaycan Türkçesi, Özbekçe, Yeni Uygurca ve geniş ölçüde Karakalpak yazı dillerini (ayrıca bu dillerin kimi lehçeleri ile Türkmencenin kimi lehçelerini) içine alan bir ara grup. Bu dillerde h- birincil olarak, fakat yalnız kalıntılarda, yani ancak birkaç sözcükte korunmuştur (aynı zamanda h- ~ ∅- kararsızlıkları görülmektedir), krş. özellikle M. Räsänen, UAJb 33 (1961), 146-8 (bence, orada verilen 20 tanıktan 14'ü bu duruma uymaktadır). Halaççada (bu dili Räsänen tabii ki bilmiyordu) bu birincil kalıntılar için karşılıklar bulunması ve bunların daima h-'lı olup hiç bir yerde ∅- olarak karşımıza çıkmaması, kesinlikle söylenebilir ki bir rastlantı değildir, (yalnız rastlantı sonucu olsa bunlardan bir kısmı için h-, bir kısmı için ∅- bulunması beklenirdi). Bu sözcükler şunlardır:

(1) Az. haçar 'anahtar' (haç- 'açmak'tan, bütün öbür dillerde aç-) = Hal. haç- 'açmak'.

(2) Uyg., Özb. har- 'yorulmak', Türkm. lehçe. hâr-sal 'ihmalci, savsak', Karak. harı- = Hal. ha'r-, hâri-.

(3) Uyg. härä 'arı', Özb. lehçe. harı, Karak. härrä (fakat Az. arı) = Hal. hâri.

(4) Az. hin 'kümes', Türkm. lehçe. (ve yazı dilinde), Özb. lehçe. hin 'in' (fakat Özb. yazı dili, Karak., Uyg. in) = Hal. hin.

(5) Az., Uyg., Karak. höl 'ıslak', Türkm. lehçe. hól, Horasan Türkçesi hêl, Özb. hol = Hal. hõöl.

(6) Az. hör- 'örmek' (fakat Özb. or-, Uyg., Karak. ör-) = Hal. her-, heri-.

(7) Az. hürk- 'ürkmek', Uyg. hürkü- ~ ürki- ~ ürkü-, Özb. hurk- (Karak. ürk-) = Hal. hirk-.

25. Ayrıca: Mongolcada h- ile bulduğumuz sözcüklere Halaççada da h-'lı karşılıklar bulmaktayız (ancak ara sıra Hal. h-'ya karşılık Mong. ∅- bulunmaktadır, bunun için bkz. bölüm 28; şu var ki Mong. h-'nın daima Hal. h-'ya uyması yeterlidir). Bu sözcükler şunlardır:

(1) Orta Mong. hürgü- 'ürkmek', bunun için yuk. bkz. (h-'nın kalıntılarını korumuş olan öbür Türk dilleri ile de uyumluluğa dikkat!).

(2) Orta Mong. hargal 'dışkı' (krş. Mancu facan aynı anl. ← Mong. *pargal > hargal > argal) = Hal. harq.

(3) Orta Mong. hütügün 'rahim' = Hal. hîit 'delik' (= öbür Türk dilleri üt).

Yukarıda 24. ve 25. bölümlerde sıralanan uygunlukları yanyana getirince yalnızca rastlantıya inanmanın güç olduğu görülür.

26. Halaçça h-'nın ve ∅-'ın dağılımı katıncıdır (monolithisch), yani Halaç lehçe bölgesinin tümünde tutarlı biçimdedir. Örn. 'er' her yerde hâr şeklinde olup hiç bir yerde är değildir, 'ev' her yerde hev, höv vb. olup hiç bir yerde äv değildir; 'elma' her yerde alumla vb. olup hiç bir yerde halumla değildir, 'üç' her yerde iç vb. olup hiç bir yerde hîç değildir. (Şimdiye değin bulabildiğim tek kuraldışı durum şudur: Hält-Ābād yirāq 'uzak', bütün öteki lehçelerde hirāq; burada yalnızca eski bir Azerbaycan etkisi ya da genel bir Oğuzca etkisi bulunabilir, bu etki ara sıra Halaç dil bölgesinde kendini göstermektedir, krş. örn. Khalaj Materials 298 Hal. gõöl 'göl'). Demek oluyor ki, burada h- ~ ∅- dağılımını pek düzensiz olarak gösteren Azerbaycan ve Bal-

kan Türkçesi lehçelerine göre dil coğrafyası açısından bambaşka bir durum vardır.

Göz önünde bulundurulması gereken bir husus da Halaç lehçelerinin yer yer birbirlerinden çok farklı olmalarıdır. Örnek olarak Talh-âb lehçesinin öbür Halaçlarca gerçek Halaçça olarak kabul edilmeyişini gösterebiliriz. Gerçekten de en uç noktalar karşılaştırıldığında, örn. Talh-âb (Halaç dil bölgesinin kuzey-batı sınırında) ile Vinâric (güney-doğu sınırında) karşılaştırıldığında aradaki ayrılıkların iki ayrı dilden söz edilebilecek derecede büyük olduğu görülür. (Bu durum ayrılıkların köyden köye nispeten az olması yüzünden maskelenmekte, ancak genel toplam büyük farklılıklar göstermektedir. Bu da birçok dillerde rastlanılan bir durumdur, örn. Rusça ile Ukraynca, Kazan Tatarcası ile Başkurtça arasında da benzer durumlar vardır.) Eğer geçmişte, örn. Talh-âb ve Vinâric'i başkent olarak alan ve ayrı edebiyatlar geliştiren iki eski beylik kurulmuş olsaydı, bugün herkes iki ayrı dilden söz edecekti. (Aradaki ayrılıklar örn. Türkiye Türkçesi yazı dili ile Azerbaycan Türkçesi yazı dili arasındaki ayrılıklardan çok daha büyüktür.)

Geçen zaman içerisinde 47 Halaç köyünün hepsinden 60.000'e yakın sözcüğü içine alan 57 bant doldurdum ve (hirâq dışında, yuk. bkz.) ya daima h-ya da daima ∅- buldum. Bunlar arasında Türkçe h-'lı ve ∅-'lı sözcüklerin sayısı yaklaşık olarak 5.000'dir, bu kadar tanık arasında tek bir istisnaya önemli bir yer vermek düşünülemez. Ancak h- ~ ∅- dağılımı ikincil olsaydı ve rastlantı sonucu ortaya çıkmış olsaydı pek çok h- ~ ∅- kararsızlıklarının bulunması gerekirdi.

27. h- : ∅- karşıtlığı bağdaşimsal (kombinatorisch) olarak açıklanamaz, yani burada iki ayrı fonem söz konusudur. Bunu şu gerçekler ortaya koymaktadır:

(1) h- : ∅- dağılımı baskı vurgusuna (Druckakzent) bağlı değildir; örn. her iki fonem de hem tek, hem de çok heceli sözcüklerde bulunabilir:

hāam 'cunnus' : āat 'ad'

hottuz '30' : hirin 'ak' : alta '6', äkki '2'

(2) h- : ∅- dağılımı önsesi izleyen vokalin niceliğine bağlı değildir:

hat 'at' : ät 'et'

hūot 'ateş' : ūon '10'

hiel 'ıslak' : iem 'pantolon'

h- ve kısa vokal ile: hat- 'atmak', haç- 'açmak', hadaq 'ayak' örneklerini, h-

ve basit uzun vokal ile: hāy- 'söylemek', hāgru- 'ağrımak' örneklerini, h- ve diftonglu uzun vokal için: hūot, hīel, hāam vb. örnekleri gösterebiliriz. Yine ∅- için oğul 'oğul' : iç '3' : āat vb. örnekler verilebilir.

(3) Dağılım ötümlü ya da ötümsüz bir konsonun izlemesine bağlı değildir:

hat 'at' : hūot 'ateş'

ät 'et' : İet- 'etmek'

(4) Yine örn. h- Ana Türkçe i-diftonglarını yansıtan Çuvaşça y- ile bağıntılı değildir. Şu durumları bulmaktayız:

a) (Ana Tü. *V̄-, *V̄V-) Çuv. ∅- (yani i-diftonglarını yansıtan y- değil; vokal önsesi ya da ikincil v-) = Hal. ∅-: vıšā 'aç' = āaç, an- 'inmek' = İen-, alāk 'eşik' = İeşik, alā 'el' = ä'l, vunā '10' = ūon.

b) (Ana Tü. *pV̄-, *pV̄V-) uyāḥ 'ay' = hāay, ıyt- 'söylemek' = hāy-, an 'geniş' = hānlig, ar 'er' = hār, vut 'ateş' = hūot.

c) (Ana Tü. *iV̄-, *iV̄V-) yuḥ- 'akmak' = aq-, yēm 'pantolon' = İem, yıt(ä) 'it' = İt, ikkē '2', yēkēr 'ikiz' (ikincil ?) = äkki, yat 'ad' = āat.

d) (Ana Tü. *piV̄-, *piV̄V-) yüşē 'acı' = hāaçuh, yıvār 'ağır' = hāgru- 'ağrımak', yērēḥ 'kutsal' (yar- 'göndermek') = hidiq.

28. Yukarıda 25. te sözü edildiği gibi yalnız Orta Mong. hürgü- 'ürkmek' < *pürk- = Hal. hirk- gibi durumlar değil, Orta Mong. ere 'er' = Hal. hār gibi durumlar da vardır. Burada örn. Mong. h- = Hal. h- durumunda Ana Tü. *p-'nin, buna karşılık Mong. ∅- = Hal. h- durumunda Ana Tü. *h-'nin yer almış olduğu düşünülebilirdi. Ya da Hal. h- = Az., Özb. vb. h- durumunda Ana Tü. *p-, fakat Hal. h- = Az., Özb. vb. ∅- durumunda Ana Tü. *h- bulunduğu düşünülebilirdi. Fakat böyle olduğunu sanmıyorum, çünkü bu takdirde Halaçça, Ana Tü. *h-'yı korumuş olan tek Türk dili olacaktı ve ben Halaççayı bu kadar da eskicil bir dil olarak kabul etmiyorum. Bundan başka (bildiğim ana dillerde [Ursprache] *p-'nin pek sık geçen bir ses olmasına karşılık) Ana Tü. *p- için pek az tanık, buna karşılık (*h- bir çok ana dillerde mevcut dahi olmayan bir ses olduğu halde) Ana Tü. *h- için pek çok tanık bulunmuş olacaktık. Yine bu takdirde Ana Tü. *p- için Tunguzcaya kadar girmiş olan bir kaç tanık bulunmuş olacaktık: Hal. harq (Ana Tü. *parka) = Orta Mong. hargal (Ana Mong. *parkal, sonraları *pargal) = Mancu facan (kurala uygun gelişim ile; örn. -rg- > -c-); Orta Tü. oyma 'keçe çizme' (Ana Tü. *poy-mā) = Orta Mong. hoimasun (Ana Mong. *poyma, sonraları teklik ekiyle poy-masun) = Mancu fomon; Orta Tü. uruq 'kement' (Ana Tü. *purōka) = Orta

Mong. huraqa = Ortak Tunguz. *purka vb. Buna karşılık Tü. *h- = Mong. *h- = Tung. *h- için tek bir tanık dahi bulunmayacaktı. (Ana Tunguzca *h- diğerleri yanısıra Nanaycada x-, kimi Evenki lehçelerinde h- olarak korunmuş, fakat çoğunlukla ∅- olmuştur; Ana Tunguzcada *x- değil, gerçekten *h- bulunduğunu "Das Kur-Urmische und seine Verwandten", Zentralasiatische Studien 7 (1973), başlıklı çalışmamın h- > ∅- bölümü göstermektedir.)

Aşağıdaki açıklamayı daha iyi buluyorum. (Yılları kendi düşünceme göre almaktayım, gerçekte ancak relatif bir kronoloji verilebilir. Örnek olarak Ana Türkçenin iki belirleyici özelliğini birden taşıyan *pärä 'er' sözcüğünü seçiyorum, burada hem *p- hem de korunmuş olan *-A = *-a/-ä görülebilir).

Halaçça ayrılıyor				
-1000	-500	0	500	1000
Türk. A. p-/-A	> B. f-/-A	> C. h-/-A	> D. h-/-∅	> E. ∅-/-∅
(pärä)	(färä)	(härä)	(här)	(är)
↓		↓		↓
Mong. p-/-A	.....>		f-/-A	h-/-A

1000 Yılından sonra dil tarihi yoluyla tanıdığımız şekiller geliyor. Demek oluyor ki, Mongolcada üç Türkçe ödünçleme katmanı bulmaktayız: En eski katman; buna hürgü-, huraqa gibi Mong. şekiller girer, bunlar Türkçenin A (ya da en geç B) çağından geçmedir. Bu ödünçlemeler sonraları Ana Mong. sözcüklerle aynı ses gelişmelerini yapmışlardır, yani p- > f- > h- (yeni lehçelerin çoğunda ∅-, nadir olarak x- veya h-). Mongolca ere (∅- ile fakat -A korunmuş durumda) gibi şekiller ise daha geç (fakat hâlâ yazı öncesi) C çağında geçmişlerdir (burada Türk. *härä > Mong. ere olmuştur; çünkü Mongolcada bu zamanda daha h- yoktu). Daha sonraları da Mongolcaya Eski ve Orta Türkçe sözcükler girmiştir. Sir Gerard Clauson bir mektubunda, Halaççanın Türk dillerinin ana topluluğundan ayrılışını, 564-7 yılları arasında Batı Türkler ile Heftalitler arasındaki savaflara bağlamaktadır. Bu pekâlâ kabul edilebilir bir varsayımdır.

29. Son olarak, Eski Türkçe h-'lı sözcükler Jacques Bacot'un yayınladığı Tibetçe bir metinde bulunmaktadır. (Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIIe siècle, JA 1956: 2, 137-153). Bu konu üzerine öğrencim Dr. Semih Tezcan 1972'de, Ankara'da Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı'nda bir konferans vermiştir, bu yakında yayımlanacaktır. Bu Tibetçe metinde öbür sözcüklerin yanında bir oymak adı olan ve "sığır

ayaklılar” diye açıklanan Ud-ha-dag-leg geçmektedir, bu açıkça Eski Türkçe ud hadaqlıĝ’tır. Bu örnekte $\emptyset$ - (ud ‘sığır’) : h- (hadaq = Hal. hadaq ‘ayak’) karşıtlığı çok açık olarak kendini gösteriyor.

3. İşte bu Tibetçe metin 8. yüzyılda hiç olmazsa *bir kaç* Türk lehçesinin Türkçe eski bir h-’yı (Halaççanın bugün hâlâ korumakta olduğu gibi) korumuş olduğunu tanıtlamaktadır. Elbette bu doğrudan doğruya Eski Türkçe konuşanların tümünün kendi lehçelerinde h-’ya sahip oldukları anlamına gelmez. Eski Türkçe metinlerin en eskilerinde, yani 8. yüzyılın Orhun yazıtlarında lehçe farkları bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliriz, krş. örn. (Talât Tekin: A Grammar of Orkhon Turkic, UAS 69, The Hague 1968, adlı esere göre) bän ‘ben’ (Toñukuk, Küli Çor) ~ män (Kül Tegin, Türk Bilgä Hağan, Ongin) ya da aynı belgede (Kül Tegin) geçen ölsikiñ ‘senin ölmen’ ~ ölsikiğ (bilindiği üzere her iki şekil de, yani hem -ñ, hem de herhalde daha eski olan -g/ğ bugünkü Türk dillerinde yaşaya gelmektedir; krş. örn. Türkiye Tü. atn < atıñ, fakat Çuvaş. utu < atığ).

Ancak, Tibetçe metin daha sonraki zamanlar için değil, yalnız 8. yüzyılın dili için birşeyler söylemektedir, daha sonraki yüzyıllarda eski h- artık $\emptyset$ - olmuş olmalıdır. 11. yüzyılda Arap alfabesi ile yazılmış olan Orta Türkçe metinlerde (al-Kâşĝarî, Kutadĝu Bilig) h- bulunmadığı apaçıktır (adaq ‘ayak’), Brahmi metinlerinde de durum aynıdır (bir Hint alfabesinde h- pekâlâ yazılabilirdi, ancak böyle bir şey yapılmamıştır; Türkische Turfan-Texte VIII,’de, yay. A. v. Gabain, Berlin 1954, daima $\emptyset$ - bulmaktayız, örn. adaq) Uygurca metinlerde de böyledir (fakat aş. bkz.). Demek, 8. yüzyıldan sonrası için durum büsbütün başkadır. Runik harflerle yazılmış olan elyazmaları da daha geç zamanlardan kalmadır; bunu, biliñlär ‘bilin’ gibi şekiller göstermektedir (-LAr en Eski Türkçede yalnız nadir olarak isimlere eklenir, fiillere hiç bir zaman eklenmezdi, Orhun yazıtlarında yalnız biliñ şekli bulunmaktadır). Demek oluyor ki, geç devirlerden kalma bütün metinleri araştırmamızın dışında tutmak istiyoruz. (Bu yüzden I. A. Batmanov’un Drevnie tyurskie dialekti i iñ obrajenie v sovremenniñ yazıkah, Frunze 1971 ve Osman Nedim Tuna’nın Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller, TDAYB 1959, 215-282, çalışmalarında toplanmış olan malzemeyi burada göz önüne almıyoruz. Çünkü bu çalışmalarda türlü devirlerden malzeme bir araya getirilmiştir.) Bizi, burada yalnız şu soru ilgilendirmektedir: Orhun yazıtlarında yazıya geçirilmiş olan 8. yüzyıl Türkçesinde bir h- var mı idi?

4. Bu soru ilk bakışta büsbütün anlamsız görünmektedir ve bu soruyu kesinlikle “yoktur” diye yanıtlamağa eğilimli olabiliriz: Orhun yazıtlarının

yazıldığı Eski Türkçe runik yazıda h- için bir işaret yoktur, dolayısıyla tabii ki h- gösterilmiş değildir ve Orhun yazıtları bu soruyu hiç bir biçimde yanıtlayamazlar.

Evet, *doğrudan doğruya* bir h- gösterilmiş değildir, ancak acaba $\emptyset$: h- karşıtlığını tanımlayan *dolaylı* bir yol (deyim yerinde ise: bir arka kapı) bulunamaz mı?

İlk önce şunu göz önünde bulundurmalıyız: Orhun yazıtlarında h-'nın yazılmamış olması h-'nın *söyleyişte de bulunmadığı* anlamına gelmez. Burada koşul bir duruma değinmek gerekiyor: Mongol yazısı Uygur yazısından alınmadır. Uygur yazısında h- için bir işaret yoktu. Bu yüzden Mongol yazısı da ilk önceleri h- için bir işaret tanımamaktaydı (böyle bir işaret sonradan, özellikle Sanskrit terimleri yazabilmek için yazıya sokulmuştur). Bununla birlikte 13-15. yüzyıllardaki Mongol dilinin (en eski Mongol metinlerinin dilinin) h-'yı tanıdığını kesinlikle biliyoruz. Bunu özellikle Mongolcanın Çin, Arap ve hP^cags-pa yazıları ile yapılmış olan tespitlerinden biliyoruz. Örn. 'on' için kullanılan sözcük Çin, Arap ve hP^cags-pa yazılarında birbirine uygun olarak *harban* şeklinde, fakat Uygur yazısında *arban* şeklinde yazılmıştır. Husain gibi islâmî adlar Arap yazısında h ile (Farsça söylenişi h-, Orta Mongolcada da aynı söylenişle olduğu kesindir) yazılmış olduğu halde Uygur yazısında *Usayin* olarak yazılmıştır. Bu bütün mongolistlerin bildiği bir durumdur, krş. örn. L. Ligeti: *Les fragments du Subhāṣitaratnidhi mongol ...*, AOH 17 (1964), 282-285. (Aynı durum Uygur yazısıyla yazılmış olan Türkçe belgelerdeki islâmî terimler için de geçerlidir, örn. Kutadğu Bilig Uyg. au-a 'hava' = Arap. koşutunda *hawā*.)

Peki, aynı durum neden Eski Türkçe runik yazı için de geçerli olamaz? Eski Türkçenin runik yazısı herhalde Sogutlarca kullanılmış olan bir Aramî alfabesinden alınmadır, bunun için Clauson'ın *Acta Orientalia* 32 (1970), 51-76'daki yazısına bkz. Sogutça ise h-'yı tanımıyordu, Eski Farsça h- bu dilde $\emptyset$ olmuştu, bu yüzden Eski Fars. *hapta* 'yedi' = Orta Fars. *haft*, fakat Sogut. *'βt* (= bugünkü *Yagnobi aft*), Harezmi Türkçesinde de *'βd*, daha bir çok tanıkta böyledir. Uygur alfabesi de Sogut alfabesinden alınma olduğundan Uygur yazısında da h- yoktur. Demek oluyor ki Eski Türkçe runik alfabede bir h- bulunmaması, Mongol alfabesinde benzerini gördüğümüz gibi yalnız bir yazım sorunu olabilir, gerçekte ise h- söylenmiş olabilir.

5. Ancak, bu son söylenenler yalnızca bir olasılıktır; Eski Türkçede gerçekten h-'nın var olduğu konusunda bir tanıt olmaktan uzaktır.

Şimdi, görünüşte bizim h- sorunu ile hiç ilgisi olmayan bir duruma eğilmek istiyorum.

Orhun yazıtlarında önseste a- (hangi nicelikte olursa olsun) genellikle yazılmaz. Yalnız 2 yerde, normal olarak sones -a'yı göstermek için kullanılan † işaretinin önses için kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bu iki sözcük önseste (diftonglu) uzun vokal ile olan Eski Türk. âç, âç- 'aç, acıkmak' ve ât 'ad' dir. (bkz. Talât Tekin, yuk. göst., 31; G. Aydarov: Yazık orhonskiĥ pam-yatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka, Alma-Ata 1971, 41). Öte yandan bir çok Eski Türk. â-'lı sözcük için † işareti kullanılmamıştır, örn. âra 'ara' yalnızca rA; ây 'ay' yalnızca y şeklinde yazılmıştır.

Bu durum şimdiye değin çözülemeyen bir bilmece olarak kalmıştır. Çözülemeyen başka bir bilmece de bizim sorunumuz olan Eski Türkçede h-'nın varlığıdır. Çoğu zaman *çözülemeyen iki bilmeceyi* birleştirerek onlardan *çözülebi-len tek bir bilmece* yapmak mümkündür.

6. Eski Türkçedeki â- önsesli sözcüklerin bir listesini çıkararak bunları Halaççaları ile karşılaştıralım. Eski Türk. â-'lı şekilleri ise karşılaştırmıyoruz (Ana Türkçedeki üçlü nicelik için bkz. Khalaj Materials § 13; yani Karahanlıca âş 'aş' = Hal. āš, Türkm. aş, *ây- 'söylemek' = Hal. hây-, Türkm. ayt-; bu durumlarda Orhun Türkçesinde daima eksik (defektiv) yazılış buluyoruz: ş, y-), Eski Türk. a-'lı şekilleri de karşılaştırmıyoruz (aç- 'açmak', at 'at', al- 'almak' = Hal. haç-, hat, al- gibi, Orhun Türkçesinde bu durumda da daima eksik yazılış buluyoruz: ç-, t, l-).

Belirtilmesi gereken bir nokta da kimi Eski Türk. sözcüklerin Halaççada artık yaşamadığıdır, örn. âb 'av' (Türkm. âv) = Hal. şikâr (Fars.); âq 'ak' (Türkm. âq) = Hal. hirin (= Eski Türk. ürün); âş- 'aşmak' (Türkm. âş-). Yine de 8 tanık bulmaktayız (Hal. âa yerine aşağıda â yazıyoruz):

Orhun Türkçesi	Türkmence	Halaçça
âç, âç- 'aç, acıkmak' (5 tanık)	âç	âç
ât 'ad' (5 tanık) (a)t (21 tanık)	ât	ât
(a)ğ- 'ağmak, dönmek' (a)rA 'ara' (6 tanık)	âğ- âra	hâğa 'geri' < hâğa hâra

(a)rI- 'yorulmak' (1 tanık)	âr-	harqân 'zayıf' < hârqân
(a)y 'ay' (6 tanık)	ây	hây
(a)z 'az' (13 tanık)	âz	hâz
(a)z- 'yolunu şaşırmaq' (3 tanık)	âz-	hâz-

Buna karşılık içseste â hiç bir yerde yazılmaz, yani örn. Türkm. gâr 'kar', Hal. qâr = Orhun Türk. qr; Türkm. dâğ, Hal. tâg = Orhun Türk. tğ.

7. Bu örnekleri karşılaştırdığımızda ortaya pek yalınç bir kural çıkmaktadır:

↓ (= â) Orhun Türkçesinde yalnız Halaççası â- ile başlayan sözcüklerde (ya daimi olarak, ya da hiç olmazsa eksik yazılışın yanında variant olarak) yazılmıştır. Buna karşılık Halaççası hâ- ile başlayan sözcüklerde (yani Halaççada â-'nın içseste bulunduğu sözcüklerde) ↓ yazılmamıştır.

8. Şimdi, 6. ve 7. bölümlerden sonuç çıkarmağa çalışalım. Bana başlıca iki yorum mümkün görünmektedir:

a) Bütün bunlar rastlantıdır. Bu yoruma tanıyacağımız şans ne olmalıdır? Önce Türkmenceden başlayalım. Burada, bütün örneklerde â'yı bulmaktayız. Orhun Tü.de ise bazan ↓, bazan eksik yazılış görülüyor. Kuramsal olarak Türkm. â'ya Orhun Tü. ↓ nın karşılık olması olasılığını 1:2 olarak kabul edelim (eksik yazılış için de aynı durum). Şimdi buna Halaççayı da katalım (orada ∅- ve h- önsesleri hemen aynı sıklıktadır). Şu sonucu çıkarıyoruz: Türkm. â- = Orhun Tü. ↓ = Hal. â (2 veri); Türkm. â- = Orhun Tü. eksik yazılış = Hal. hâ- (6 veri). Bu durumda örn. Orhun Tü. âç = Türkm. âç = Hal. âç (*hâç değil) eşitliğinin sadece rastlantı sonucu olması şansı (yukarı bkz.) = 1:2 dir. Bu, pek fazla bir şey ifade etmez. Ancak 8 örnekte de Türkm. â- = Orhun Tü. ↓ = Hal. â-; Türkm. â- = Orhun Tü. eksik yazılış = Hal. hâ- eşitliğini tam olarak elde edince bunun yalnızca rastlantı olması olasılığı tabii $1:2^8 = 1:256$ dir. Karşı şans, yani bu durumun rastlantı sonucu olması ise $255:256$ 'dır, demek ki oldukça yüksektir. Yine de 1:256 şansın rastlantı sonucu açıklamayı büsbütün olanaksız kılacak derecede küçük olduğu söylenemez. Eğer elimizde tanık olarak 50 sözcük bulursa idi ve bunlar açıkça Orhun Türkçesi ↓ = Hal. â-; Orhun Türkçesi hiç birşey = Hal. hâ- uygunluğunu gösterse idi, durum büsbütün tek anlamlı olacaktı (çün-

kü 1:2⁵⁰ tasarımılanamayacak derecede küçük bir sayıdır, kılıda = 0'dır). (Öte yandan 'ad' için Orhun Türkçesinde ât ~ (a)t kararsızlığı bir rol oynamamaktadır; önemli olan yalnızca â-'lı değişken şekillerinin kesin olarak tanıklanmış olan varlığıdır, (a)z 'az' gibi sözcükler için ise benzer değişken şekiller yoktur.)

b) Şöyle de açıklayabiliriz: Orhun Türkçesinde gerçekten söylenilmiş olan şekilleri Halaçça şekiller gibi tasarımılamayız, yani âç, ât, hâğ-, hâra, hârı-, hây, hâz, hâz-; demek oluyor ki Halaççada â- olan yerlerde â-, Halaççada hâ- olan yerlerde hâ-. Başka türlü söylenirse: â- yalnız gerçekten önseste bulunduğu zaman yazılmıştır. Önseste hâ- bulunduğu anda ise â önseste bulunmadığından yazılmamıştır (tıpkı qâr, 'kar', tâg 'dağ' = Orhun Türk. qr, tğ gibi).

‡ işaretinin (ã- ve a- için değil de) yalnız â- için kullanılmış olmasının nedenini â-'nın ünleme gücünün (Klangstärke) daha kısa vokallere göre daha çok olmasında arayabiliriz. (Gerçekten â diftongsal niteliği ve söylenişte daha uzun süre gerektiren ton hareketliliği dolayısıyla â'dan daha uzuncadır).

Yukarıdaki yorumlardan a) nin mi, yoksa b) nin mi doğru olduğu, pek az tanık bulunmasından dolayı kesin olarak saptanamaz. (Yoksa bu dağılımın bizim gözümüzden kaçan başka bir nedeni mi vardır?). Ben yine de b) yorumunu kabul etmeğe eğilimliyim, çünkü 255:256 oldukça yüksek bir şanstır ve bu Tibet yazısındaki koşutluk ile daha da güçlendirilmektedir (bkz. bölüm 29.). Buna göre 8. yüzyıl Eski Türkçesinin, Halaçça gibi, h-'yı tanımış olması kuvvetle muhtemeldir.

Hakkında ne düşünülürse düşünülün, bu varsayım (Hypothese) bir şeyi açıkça göstermektedir: Eski Türkçenin fonolojisi alanında, üzerinde düşünülmesi ve araştırılması gereken kimi sorunlar vardır. Bu da türkolojinin pek görkemli, pek umut dolu bilimlerden biri olduğu anlamına gelmez mi?